

Dr Mile BJELAJAC
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

NAJNOVIJA ISTORIJA SRBIJE U SVETLU SVEDOČENJA ISTAKNUTIH SAVREMENIKA

Sa stanovišta interesa koji postoji u Institutu za noviju istoriju Srbije za literaturu koja iz različitih uglova tretira raspad SFRJ i događaje u naslednim zemljama, razgovor o memoarima aktivnih učesnika uvek je dobrodošao. U okviru projekta *Srpski faktor i razbijanje Jugoslavije*, uzroci i posledice, jedan segment je upravo odvojen, osmišljen kao permanentna evaluacija strane i domaće literature sa temama samog raspada, kao i celokupne jugoslovenske istorije i njenih kontroverzi.

Većina savremenih evropskih država imala je svoje uspone i padove. Pokazalo se da su istorijski porazi i padovi uvek bili podsticajni za preispitivanje onoga što im je prethodilo u dužem vremenu, kao i tokom samog sloma, nego pobeđe, posebno one koje su imale revolucionarni karakter i težile diskontinuitetu u životu države i nacije (naroda). Iskustvo nam sugeriše da je posebno osetljiva tema, u oba ishoda povesnog toka, raspolućenost ili svekolike podele u toku trajanja ratova ili dugotrajnih kriza i dekadencije.

U stabilnim uslovima, uzmimo primer Francuske posle oslobođenja 1944, sledilo je, posle prvog perioda retorizije i sudskih procesa, objavljivanje memoara i dnevnika, potom su usledili kratki i uopšteni prilozi istoričara, zatim sistematično objavljivanje izvora, a tek na kraju, gotovo posle dvadeset godina počeli su da se pojavljuju ozbiljniji naučni radovi. Postepeno su padali mitovi potrebni zarad pomirenja nacije, ustupajući mesto novim i osetljivim temama. Slična iskustva su imale Belgija, Holandija, Danska ili Italija.

Jugoslovenski slučaj pratile su dve paralelne jednostranosti. Domaća, oficijelna, a na drugoj strani emigrantska različite provenijencije. Njihovo ukraštanje vršilo se do osamdesetih godina veoma sporadično, da bi tek postalo pra-

vilo devedesetih. Danas kao da smo bliži poželjnom – različito obilje koje možemo ukrštati, indikovati podudarnosti ili kontroverze, dobijati indicije i putokaze za snalaženje kada budemo dolazili u posed izvora prvog reda. Za razliku od ranijih generacija istoričara, zahvaljujući Međunarodnom sudu za zločine na prostoru prethodne Jugoslavije, imamo prilično toga što su izvori prvog reda što je već sabrano i otvoreno. Građa OUN je drugi dragocen izvor. Učesnici u građanskom ratu poseduju zaplenjene arhive ili snimljene poverljive razgovore telefonskih ili radio komunikacija. U Hrvatskoj je na primer značajan (zaplenjen) materijal koji svedoči o privremenoj tvorevini Republici Srpskoj Krajini. Postoji i bogat dokumentarni filmski materijal, fotografije.

Pojava dnevnika i memoara pratila je jugoslovenska događanja već od 1992. godine. Pisali su ih domaći akteri, ali i mnogi od stranih učesnika. Pravo otkrovenje za svekoliku znatiželju predstavljali su dnevnicu dr Borisava Jovića. Ostali akteri koji su memoare objavili među prvima (Kadijević, Mesić, Janša) bili su suzdržaniji, kao da su više vodili računa kako će njihovi spisi odjeknuti u vlastitoj sredini. Ovo bi bila i generalna rezerva prema najvećem delu svedočenja, pa i najnovijih iz pera nekadašnjih saveznika i prijatelja iz Demokratske opozicije Srbije (DOS).

Koliko su nam pomogli u sklapanju mozaika slike nedavne prošlosti svojim memoarima ili kazivanjima publicistima Raif Dizdarević, Kiro Gligorov, Branko Kostić, Mate Granić, Marko Orlandić, Momir Bulatović, Ivan Stambolić, Dobrica Ćosić, čitav niz vojnika od već pomenutog Veljka Kadijevića, pa Branka Mamule, Martina Špegelja, Nikole Čubre, Janka Bobetka, Konrada Kolšeka, Momčila Perišića, Sefera Halilovića i drugih koji su stasali u ratovima „za naslede“?

Koliko su nam pomogli Robert Oven, Majkl Rouz, Mekenzi, Nambijar, Klinton, Olbrajtova, Holbruk, Klark, Kol, Ahtisari, Černomidin?

U najkraćem, pored slike o njima samima, o tome šta su hteli da poruče, šta su preskočili, ipak, možda i nehوتيčno, izneli su na svetlo dana mnogo dragocenosti. Takođe, često su u priložima njihovih knjiga originali, faksimili građe na raznim jezicima, nacrti dokumenata, skice, beleške i sl. Gotovo da ih oslobodimo zakonske odgovornosti zbog uzurpacije državnog dobra.

Dugo osim hronologija, novinarskih ili analitičkih pregleda i nije bilo druge literature do pomenute memoarske. Svi pisci su se oslanjali na štampu i periodiku tako da je naučni aparat pun takvih referenci. One koji se bave ovom temom ne treba podsećati da su u pojedinim zemljama naslednicama Jugoslavije, ali i na Zapadu, puštani kroz literaturu, u manjem obimu, dragoceni materijali, izvori prvog reda.

Koliko će nam pomoći svedočenja Milorada Isakova,¹ Dušana Mihailovića,² Čedomira Jovanovića ili Milana Protića?³ Šta sada, nakon nekoliko godina od 5. oktobra 2000, nekadašnji sagovornici novinara Dragana Bujoševića govore i pišu?

Već smo imali priliku da čitamo prikaze iz pera politikologa, ekonomista, socijologa i filozofa (Nebojša Medojević, Đorđe Vukadinović, Saša Gajić, Mario Brudar, Nebojša Popov).⁴ Popov će napisati važnu opasku: „Podrobnije analize ovih knjiga, njihove feljtonizacije i različitih reagovanja pokazaće, vremenom (! - M. B.), koliko su kazivanja autora zaista merodavna, kako za sociometrijske analize odnosa u političkoj sferi, za šta nude obilje materijala, tako i za temeljnije spoznaje istorijskih zbivanja, o čemu donose samo izvesne nagoveštaje.” (*Republika*, br. 364–365, 1–30. 9. 2005). Komentarišući one koji su bili (ili su još uvek) pobornici (propuštene) revolucije, pomalo ironično upozorava da tek valja istražiti za šta su se sami građani opredeljivali i zbog čega su glasali za DOS. Da li su hteli vlast, ničim ograničenu, kao glavnu i jedinu kariku promena? Da li su hteli da zavlada novo „bratstvo u krvi” koje je jače od bilo koje koalicije i sporazuma jer ih vezuje „nešto zajedničko”, da bude ubijeno 50, 100, 500 ili 5.000 ljudi, da u tome učestvuje i Koštunica (slikovita lekcija „grubog starca” koje se Čedomir Jovanović gnuša na početku svojih memoara).

Istoričar u odnosu prema memoarima ne sme imati ideološki jednostran pristup, deliti kvalitet svedočenja po tome da li je pisac „njegov” ili „protivnički”. U javnosti, medijima takav diskurs je razumljiv i uobičajen. Istoričar u sebi mora prevladati takve animozitete i voditi se principima moguće provere, ukrštanja, indikovanja značajnih mesta i otvorenih pitanja, ponuđenih odgovora. Grupisati ih oko pojedine teme. U pisanim osvrtima istoričar treba da izbegava ostrašćene izraze, ideološke diskvalifikacije i klišeje politički „korektnog govora” ma kom vremenu on pripadao.

Memoari Dušana Mihailovića, doskorašnjeg ministra unutarnjih dela u vladi Srbije, gotovo su presedan za lokalne prilike. Čuveni policajci Boža Maršićanin iz vremena poslednjeg Obrenovića ili Manojlo Lazarević iz vremena kralja Aleksandra Karađorđevića, koji je imao svoja referisanja ponedeljkom u Dvoru, pisali su za svoju dušu, da se tamo nekad u daljoj ili dalekoj budućnosti ipak sazna ponešto o čemu su oni znali, a u svoje vreme nisu mogli javno kazivati. Nekadašnji ministar Svetozar Pribičević oglasio se svojim memoarima tek u emigraciji. Dok je bio na visokom položaju brižljivo je čuvao tajnu Solunskog procesa i ugled nosilaca ujedinjenja. Pa ni visoki funkcioneri socijalističke ere

¹ M. Isakov, *Parados*, Novi Sad, 2005.

² Dušan Mihailović, *Povleneke magle i vidici*, knj. I–II, Beograd, 2005.

³ M. Protić, *Izneverena revolucija*, 5. oktobar 2000, Beograd, 2005.

⁴ *Nova srpska politička misao*.

Vojkan Lukić ili Selim Numić, važni akteri pre 1966. godine nisu se oglašavali posle svog stradanja već dve decenije i više, kasnije.

Preседan je što je jedan naučni institut odmah ugostio pisca i organizovao raspravu o još vrućim temama. Verujem da je većina učesnika u raspravi imala na umu pitanje šta nije smeo (to je ponegde i naveo), a šta nije hteo da objavi, dakle svojom voljom prećuti (mi smo postavili to pitanje i ne očekujući odgovor)? Šta je publika očekivala da zna čovek na takvom položaju, a on za svog vakata stvarno (!) nije znao?

Mnogo je tema na stranicama dva obimna toma koje privlače pažnju istoričara najnovije istorije. Prosto je nemoguće sve ih nabrojati. Ograničićemo se samo na neke, pre nego što za ovu priliku damo nešto više prostora za jednu važnu temu – pogibiju premijera Srbije dr Zorana Đinđića u vreme dok je Mihailović bio ministar.

Ministar unutrašnjih dela je već kao mlad stekao iskustvo sa mehanizmom rada DB-a. Njegova policijsko-politička karijera tu nekako i počinje. Zato nam se čini da treba pokloniti pažnju poruci koju upućuje, treba napomenuti u vremenu kada i on postaje opozicija, i komentariše manipulaciju ličnim dosijeima:

„Radi se o tome da se Služba, koja je imala svoje saradnike, mangupe i kriminalce u svim porama društvenog života i veoma se brzo instalirala u sve političke stranke i organizacije. Ljudi pod kontrolom Službe postali su lideri, funkcioneri, savetnici, šefovi obezbeđenja i aktivisti nove demokratske političke scene, alfa i omega, vrhovne moralne sudije u našem društvu. A glavna uloga im je bila da kompromituju zdrave političke snage, prave lidere i nosioce promena, prave reformatore, koji su mogli da ugroze režim i njihov status” (*Prvi deo*, str. 450–451).

Čitaocima treba, iz drugog tematskog opusa, skrenuti pažnju na tvrdnju autora da je predsednik Srbije Ivan Stambolić bio na putu da dobije saglasnost za rešavanje kosovskog pitanja, ali da ga je, na nesreću Srbije, oduvala zavera.

„Lično mi je Stambolić pričao da je sa Azemom Vlasijem već bio našao formulu da se taj problem reši kroz amandmanske izmene i dopune Ustava Srbije. To mi je Azem lično potvrdio” (*Prvi tom*, str. 316, 317). Ali, piše Mihailović, Stambolić koji je sa ekipom polako lomio otpore u obe pokrajine, ujedinjavao Srbiju i stvarao mogućnost da uskoro ispred Srbije on postane predsednik SIV-a, izazivao je podozrenje kod „čuvara kovčega”. Valjalo ga je sprečiti radi očuvanja Titovog nasleđa. Posebnu ulogu u svemu tome imali su naivni, a moćni Titovi generali. Po njemu, ni sam Stambolić nije shvatio da je to bio deo šire zavere radi onemogućavanja njega, Ivice Stambolića, da postane premijer savezne države. Bio je to u stvari proces onemogućavanja Srbije.

Autor je izložio službene podatke o terorističkim aktivnostima na Kosovu i Metohiji posle dolaska NATO-a, prelivanju terorizma, kao i o terorističkoj delatnosti u kopnenoj zoni bezbednosti na jugu Srbije, koja je tamo uspostavljena posle prestanka borbi 1999. godine. Podaci koje iznosi odnose se na period 2001–2003. godina (*Drugi tom*, str. 510–512).

Mihailović je još jedan u nizu onih koji su u svojim kazivanjima ili javnoj delatnosti iznosili primere bezakonja unutar koalicije DOS kada je u pitanju fanansijska i privredna delatnost. Pominje konkretna imena koja su u javnosti već bila predmet rasprava, te sudskih isleđenja, ali i neka koja se doimaju nedodirljivima. Prilaže i faksimile, razotkriva sprečene malverzacije oko „kiparskog novca” (*Drugi tom*, str. 448–450, 482, 533).

Dušan Mihailović ima bogato iskustvo u međunarodnoj saradnji. Njegova svedočenja su zanimljiva za period devedesetih, kao i za vreme dok je bio ministar u vladi DOS-a. Verovatno, ne slučajno, iskoristio je svoje memoare da čitaocima prenese poruku britanskog poslanika u Beogradu Kraforda: „Vi Srbi ne možete da se opametite i shvatite da možete ostat i bez Srbije” (*Drugi tom*, str. 533).

Šta će čitaoci memoara saznati o pozadini atentata na premijera Srbije dr Zorana Đinđića 12. marta 2003. godine? Da li će se osetiti uskraćeni, iznevereni u očekivanjima? Da li će im biti uverljiva objašnjenja prvog policajca da nije znao više?

„Mnogi me nagovaraju da napišem knjigu o Đinđićevom ubistvu. Ali vreme laži još traje, pa bi malo istine došlo do onih koji hoće da čuju. Problem je što ja nisam vodio istragu i što ono najinteresantnije o tome znaju moji saradnici, koji bi trebalo da budu pravi autori knjige” (*Drugi tom*, str. 531). Da li je doskorašnji ministar ovde potpuno otvoren? Kome poručuje da vreme laži još traje, na koga misli? Pa zar nije sačinjen izveštaj tzv. Koraćeve komisije? Zar nije objavljena knjiga Miloša Vasića *Atentat na Zorana Đinđića* (više izdanja, Beograd, 2005)?

Kada je Vasićeva „istraga” u pitanju, Mihailović mu upućuje komplimente, piše da je to za svakoga nezaobilazno štivo „ako se izuzme par materijalnih grešaka... i nekoliko pogrešnih informacija, nema se šta dodati ili oduzeti ovoj napetoj „krimi priči”” (str. 355). Pa ipak sam kaže da „Bracanović, Bazarević i drugi u BIA, policiji i tužilaštvu nisu dovoljan odgovor” (str. 355).

Memoari Milorada Isakova i sada Dušana Mihailovića, dvojice ministara u Vladi Zorana Đinđića, svakako otvaraju jednu dodatnu dimenziju – međunarodni faktor. O tom međunarodnom činiocu, svaki iz svog ugla, pišu dr Milan Protić i novinar Miloš Vasić.

Isakov će napisati:

„Nemam nikakve sumnje da su ga oni ubili (Z. Jovanović i pomagači iz zemunskog klana – nap. M. B.). Ali, kao ni država, ni oni ne mogu da funkcionišu mimo sveta. A kako se u ovoj zemlji, nikad ništa nije događalo izolovano, isključivo iz unutrašnjih razloga, sklon sam da verujem da im je za tako krupnu odluku bio neophodan nekakav mig spolja.

Ne znam odakle je stigao, ali mislim da znam zašto. Opet zbog Kosova.

Naime u decembru 2002. Đinđić se vratio sa puta po Nemačkoj i, očigledno, sa nekim prijateljskim upozorenjima da Kosovo, u tišini, polako klizi u nezavisnost. To nam je saopštio na Kolegijumu i izneo svoje uverenje da hitno treba nešto da preduzmemo i podignemo veliku galamu oko toga, da bismo taj proces zaustavili.

Pozivajući nas na potpunu konspiraciju, izneo je svoj plan, koji je imao koncipiran u tezama na jednom papiriću, koji nam je podelio i tražio mišljenje. Bilo je očigledno da nije, kao obično, već doneo odluku i da mu treba podrška, ali je otvoreno rekao do čega je već došao, ostavljajući utisak da su u toku i neke druge konsultacije.

Kada je izgovorio rečenicu: 'Mislim da nema druge nego da idemo na podelu Kosova', svi smo prestali da čitamo tekst koji nam je dao, a u kome je predvideo redosled naših poteza. Zato je odmah objasnio: 'Ali, ne smemo to odmah tako da kažemo, jer će oni napolju poludeti'. Dakle plan je bio u tome da ih nateramo da i sami dođu do tog zaključka, da nema druge. Kako? U Rezoluciji 1244 predviđen je postepeni povratak kontigenta naše vojske i policije i to prvo treba da tražimo, grlato i odlučno. To ne mogu da nam ospore, ali ni da prihvate. Na tome treba da insistiramo i vršimo pritisak, da tražimo tačan datum povratka i tako ih nateramo da priznaju da to nije moguće. A onda da ih pitamo: pa dobro, što je moguće uraditi, a da ne izgubimo celo Kosovo. Tako, insistiranjem na tome, stvaramo prostor za druge zahteve. Za decentralizaciju, i neku vrstu federalizacije Kosova i Metohije. I za pravo Srbije na regularne odnose sa srpskim entitetom. I to će odbiti, jer ni to ne mogu da urade. E, onda mi treba da kažemo, ako Kosovo ide u pravcu nezavisnosti, a vi niste u mogućnosti to da sprečite, a ni nama da omogućite da se umešamo, onda mi tražimo teritorijalnu podelu.

To će biti prst u oko mnogima, ali mi moramo to da uradimo, jer vreme radi protiv nas. U tom kontekstu je pominjao i naše izbore, do kojih to moramo rešiti, da Kosovo ne bi postalo argument naših protivnika. Obavestio nas je, da je on već dao jedan takav intervju u Nemačkoj, mislim da je 'Špigl' u pitanju. Naravno, nije pominjao podelu, ali je stvar zaoštrio do kraja. Nisam siguran da već sa tog sastanka vest nije procurila, ali i bez obzira na to, stranim obaveštajcima, svakako nije bio veliki problem da do nje dođu” (str. 154–155).

„Uveren sam”, piše Isakov, „da i ta njegova odluka, da nekim moćnim krugovima u svetu pomrsi račune, a drugima otvoreno pokaže da nešto nisu u stanju ili ne znaju kako da urade, ima veze sa njegovim ubistvom, samo dva i po meseca kasnije” (str.155).⁵

Mihailović u razgovoru potvrđuje autentičnost Isakovićevog opisa pomenute sednice Kolegijuma. Sam je, s druge strane, dao neke elemente koji ilustruju njegovu promenu u razumevanju nacionalnog – državnog pitanja Srbije, njenog opstanka i položaja na Balkanu, odnosa velikih sila.

„Vredi zabeležiti transformaciju kroz koju je prošao premijer Zoran Đinđić. O tome svedoče brojne manifestacije (...) posebno izdvajam dve. Jedna je njegova poseta Brazilu, a druga jedan od poslednjih kolegijuma vlade koji je održao” (*Tom dva*, str. 385).

Mihailovićev informator iz Brazila je bio njegov odličan prijatelj i partijski saborac, ambasador Radivoje Lazarević. Pisac posebno izdvaja razgovore koje su imali posle pogibije premijera:

„Premijer je rekao”, prema Lazareviću, „da treba da napiše knjigu o događajima u kojima je učestvovao, jer ako to ne uradi mnoge stvari će ostati zaboravljene i neće biti moguć pravi uvid u istorijska zbivanja koja su prethodila 5. oktobru i događanjima oko njega. Najavio je konačan obračun sa mafijom posle eksplozije u 'Difens roudu'. Lazarević je imao utisak da premijer ima potrebu da se 'ispoveda' i da priča o onome što nikome nije pričao, na način koji nije uobičajen za njega. Govorio je kako mnogo čita, posebno sve više razmišljajući o srpskoj nacionalnoj istoriji, uz vidljivu promenu odnosa prema crkvi i nacionalnom pitanju... radio na završetku Hrama Svetog Save i kako je naprasno vratio veronauku u školske programe. Spomenute korekcije na nacionalno pitanje već sam naveo u ovom telegrafskom pregledu. U jednom trenutku Lazarević mi je rekao: 'Imao sam utisak da se pred smrt ispoveda'. Jedinstven utisak je bio – došlo je do značajne promene u Đinđićevom odnosu prema politici i životu, da bi se to moglo nazvati državničkom zrelošću. Zaista toliko toga se neverovatnog desilo za kratko vreme da bi se moglo pripisati samo slučajnosti” (*Drugi tom*, str. 386).

„Drugi događaj koji ne treba da padne u zaborav jeste sednica kolegijuma na kojoj je Đinđić nenadano, i na opšte iznenađenje, izvadio spisak pitanja koja bi po njemu mogla da ugroze demokratski proces u Srbiji, sa nalogom da svako od nas odgovori na ta pitanja i da kao vlada napravimo NAJLOŠIJI SCENARIO (u orig. – nap. M. B.)”.

⁵ Povodom treće godišnjice od smrti premijera 12. marta 2006. godine u beogradskoj štampi je objavljeno da je Z. Đinđić tražio od Saveta bezbednosti da se striktno poštuje rezolucija 1244 jer situacija na Kosovu postaje dramatična.

„Pored iznenađenja koje je izazvao ovaj spisak pitanja, u pamćenju mi je ostala činjenica da je Đinđić ponovo hteo da nas ubedi u važnost pitanja koje je pokrenuo i želja da oko toga budemo jedinstveni. Sve mi je to ličilo na neki novi početak, na poziv da zaboravimo na lične i stranačke animozitete i da u ime budućnosti učinimo sve da sprečimo najlošiji scenario. Očito da je on o tome mnogo razmišljao, da ga je to progonilo i da je osećao da će NAJLOŠIJI SCENARIO biti naša bliska budućnost. Zato je hteo da nas ponovo okupi, ujedini i usmeri na novu pobjedu, kao što je to uradio u okviru DOS-a pred 5. oktobar. Ostaje još da priložim spisak koji smo dobili, jer sve drugo bi bilo suvišno”, zaključuje pisac memoara (str. 386).

Faksimil koji je Dušan Mihailović priložio (*Drugi tom*, str. 387), kucan je latinicom, sadrži intervencije i dopune koje je načinio premijer na originalu, latiničnim rukopisom, a jedna dopuna Mihailovićevim, ćiriličnim:

„Najlošiji scenario

Napraviti scenario sa najlošijim razvojem događaja.

- 1) Iračka kriza traje dugo
- 2) Svetska ekonomska recesija
- 3) MMF pravi probleme, što povlači sve ostalo
- 4) Hag se zaoštrava (nove optužnice oko Kosova)
- 5) Evropska Unija zamrzava pregovore
- 6) Nacionalna bezbednost (jug Srbije) iziskuje nepredviđene troškove za budžet
- 7) Kosovo se ne rešava, napetost traje (*R. Srpska pod pritiskom* – ruk. Z. Đ.)
- 8) Odnosi sa C. Gorom ulaze u blokadu
- 9) *Republika Srpska* (rukopis, ćir. D. M.)

Šta je naša politika u takvoj situaciji najlošijeg scenarija?

- 1) Utvrditi koliko prihoda zavisi od normalnog razvoja događaja, i koja je razlika u odnosu na najlošiji scenarijo
- 2) Pronaći alternativne izvore prihoda (brze velike privatizacije, npr. deo NIS-a itd.)
- 3) Napraviti koncept autonomne ekonomske razvojne politike (ciljana tržišta, podrška pojedinim izvoznim proizvodima itd.)
- 4) Napraviti plan komunikacije sa javnošću

Kad vide da smo tvrdi bušiće Sandžak, Vojvodinu, kompromitovaće vladu (preko G-17 koji se nudi kao razumna alternativa) – (rukopis – Z. Đ.)”.

Na Okruglom stolu povodom Mihailovićevih memoara, otvoreno je to pitanje drugih motiva koji su pokrenuli uklanjanje Đinđića. Pisac je ponešto odgovorio svakom učesniku, ali ne na sva pitanja ili komentare, što je uobičajeno. Zabeležimo da je u užem krugu, tokom pauze, deo koji se odnosi na privatizaciju duvanske industrije u Srbiji, prokomentarisao još jednom. Đinđić je, po njemu, bio veliki protivnik prodaje kombinata u Nišu i Vranju. Zalagao se za prodaju treće licence strancima, dakle kompletnu investiciju za ne manje od milijardu dolara. Dok je on bio živ, drugo nije moglo proći. Samo dve nedelje posle ubistva sudbina dva kombinata je bila odlučena.

Na stranicama knjige će napisati da su kombinati na tenderskoj aukciji prodati za manje od 700 miliona evra i citirati vlastite beleške: „Zapisujem: Sigurno se Đinđić prevrće u grobu” (*Drugi tom*, str. 456). Dakle, odabrao je formulu koja treba da podstakne čitaoca da se upita – zašto?

Mogući uticaj „duvanskog pitanja” susreće se i kod drugih koji su pokušali da razmišljaju o širem kontekstu ubistva, mimo pukih izvršilaca, od kojih je jedna grupa imala sigurna saznanja da im zbog kriminala prethodi hapšenje, a druga, pripadnici JSO-a lažno plašena da im prethodi odlazak u Hag. Prema dosadašnjim objavljenim podacima, Hag je potraživao samo Stanišića i Frenkija.⁶

„Tu dolazimo na pitanje – još nerazsvetljeno, ako se uopšte rasvetliti dade – potencijalnih inspiratora koji bi možda mogli stajati iza Duće, Legije i Zvekija, a na koje još niti jedan detalj iz istrage nije nedvosmisleno ukazao, mada su neki političari aludirali, a deo javnosti uveren je da postoje. U razmatranju tih pretpostavki treba se pre svega čuvati raznih teorija zavere, najveće umne bolesti Srba u poslednje dve decenije”.⁷ Vasić ukazuje na duvanski trag. Pita se koliko je kartel (mafija) izgubio reformama i vraćanjem tržišta cigareta u regularne tokove (str. 293–296). „Duvanski ratovi odneli su mnoge živote na Balkanu, ali i u susjednim zemljama, u poslednjoj deceniji 20. veka; nije ni čudo s obzirom na profitne stope” (str. 37).

Ko je Milorad Luković, Ulemek, Legija? Pita se Dušan Mihailović i nudi čitaocima neke svoje odgovore i sumnje. „Slučaj Legije nije samo ispit za pravosuđe. (...) Znam da je tada bio u Hrvatskoj (posle atentata – prim. M. B.), ali ne mogu otkrivati izvore mojih informacija. Znam da je nadigrao mnoge... uvek igrao istovremeno više uloga... Znam ko može da izda originalni pasoš stranom državljaninu”. Lukovićevo pismo javnosti komentariše da bi bilo bolje da se, ako je patriota, drži istine „sem ako nije sve to, već ono što piše na pasošu susjedne države – Vlado Vukomanović” (*Drugi tom*, str. 484–487).

⁶ Vasić, *n. d.*, str. 209.

⁷ *Isto*, str. 295.

Vasić navodi svedočenje zamenika načelnika DB-a (na B92) da je Legija posle beogradskog hapšenja (incident u klubu „Stupica”) otputovao na nekoliko meseci u Grčku, gde ga hapse grčke vlasti, ali tadašnji šef DB-a Goran Petrović traži da on bude pušten. Grci su ga pustili uz popratnu poruku da je imao posetu nekih Amerikanaca koji su ga – između ostalog – uveravali da ga iz Haga ne traže. Po povratku, sledila je pobuna JSO-a (Vasić, str. 94–95). Posle atentata u kućnom kompjuteru Legije nađena su pisma adresirana na političare u Srbiji, ali i ambasadora SAD-a Montgomerija u kojima on nudi različite opcije za saradnju i objašnjava šta je JSO i koliko bi mogla biti korisna u borbi protiv terorizma. Ambasador je posle izjavio vašingtonskom Postu da se „ne seća je li to pismo ikad primio”... (str. 143).

Interesantni su delovi u Vasićevoj knjizi koji govore da Ulemek desetak dana pred atentat, taman u vreme pokušaja kod hale Limes, odlazi kod ortaka u Hercegovinu. „Šta će Legija tamo?”, piše Vasić i pretpostavlja da se dogovara oko svog budućeg smeštaja posle atentata (str. 209). Nadalje isti autor beleži da je dan pre atentata, 11. marta u Kulu dolazio iz Hercegovine Ico Mateković, najbolji drug njegovog legionarskog sabrata Dinka „Dike” Slezaka (str. 207).

U svojim političkim svedočenjima dr Milan Protić, jedan od prvaka DOS-a i prvi ambasador SR Jugoslavije u Vašingtonu posle promena u Srbiji, priseća se kako je otvoreno pitanje Kosova dok su još on i drugovi bili u opoziciji. Bio je mesec novembar 1999. kada su D. Avramović, Z. Đinđić, V. Batić, G. Svilanović, V. Ilić, Z. Živković i on, M. Protić, bili u poseti američkoj administraciji kao predstavnici Saveza za promene. Prvi susret uz večeru sa Holbrukom, koji je posle par laskavih fraza o tome da su oni budućnost Srbije, napravio agresivan istup:

„Vi naravno znate gospodo, da rezolucija SB 1244 predviđa u budućnosti konferenciju o Kosovu kao što je bila ona u Dejtonu. Mene zanima jedna stvar. Kakav ćete vi stav zastupati na toj konferenciji kao buduća srpska vlast” (str. 14).

„Holbruk je bacio udicu”, seća se Protić, „koju su svi prisutni lakomo progutali. Bila je to jasna provokacija. U sledećih pola sata pali su različiti, i mogući i nemogući, predlozi bez mnogo razložnosti, ali s mnogo strasti. Svilanović je vikao: 'Oslobodite nas Kosova', gotovo van sebe. Avramović je pričao svoju staru priču o Kosovu kao trećoj federalnoj jedinici, Đinđić o evropeizaciji Srbije, Kosova i Balkana.”

Ostavljen za kraj razgovora, Protić je, upitan za mišljenje, odgovorio da pitanje u tom trenutku nije bilo fer. „Pravilnije bi bilo da mi pitamo vas koji ste tamo ušli sa vojskom i administracijom šta će biti, a ne vi nas. Srbija nema ni sredstava ni mogućnosti da utiče na sudbinu Kosova: 'It's your show all the way, Mister, and your sole responsibility, not ours’”. Protić je završio razgovor obećanjem da će na eventualnoj konferenciji o Kosovu – čutati (M. Protić, str. 15).

„Čovek koji nije bio ni lakomislen, a nije bio ni naivan, dozvolio je da prosto uleti u sopstvenu smrt”, piše Milan Protić i, nabrajajući sve potencijalne neprijatelje i protivnike, niz završava – „na kraju i velike sile. Odasvud mu je pretila životna opasnost” (str. 261).

Upoređujući slučaj Dž. F. Kenedija i Z. Đinđića, Milan Protić će napisati: „Iza oba ubistva stajale su moćne zavere iz mraka. U slučaju Kenedija, prava istina nikad nije obelodanjena. Izvesno je da će se isto dogoditi i s atentatom na Đinđića” (str. 263).